

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНИХ ПРОБЛЕМ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

НАРИСИ З ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ

КИЇВ
2005

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ

Виділившись із Західнотюркського каганату ще на початку VII ст., Хозарський каганат зумів вистояти у боротьбі із Сасанідським Іраном, Арабським халіфатом, Візантією, кочовими ордами болгар, мадяр, печенігів, гузів, половців, однак упав у 60-х р. X ст. під ударами військ київського князя Святослава.

Територія каганату охоплювала величезний степовий обшир від Дніпра до Заволжжя, включаючи Крим, лісостепове Подоння та Подонеччя, Північний Кавказ. Хозарам підлягали, сплачуючи данину, волзькі булгари, бургаси, венендери, слов'янські племена сіверян та вятичів, анклав радимичів у верхів'ях Сейму та Псла. Літопис згадує про данину полян хозарам (Рис. 1). Чітка внутрішня система оподаткування населення, експлуатація данню підвладних племен, контроль транзитної торгівлі на західній частині Великого шовкового шляху та посередницька торгівля між країнами Заходу і Сходу (переважно рабами та хутром) стали джерелами розвинутої економіки Хозарії, яка забезпечувала військову могутність каганату і робила його основним фактором етнополітичної стабільності на південному сході Європи з середини VII до середини X ст.

Початок вивчення історії хозар поклав у XVII ст. І. Буксторф, видавши листування між Хасдаєм ібн Шафрутом і хозарським царем Йосифом. У XVIII ст. з'явилися праці П.Ф. Зуйма та С. Тунмана, у XIX ст. хозарської проблематики торкалися Лерберг, Г.Ю. Клапрот, Х.М. Фрайн, М.С. Д'Оссон. Із середини XIX ст. перші нариси історії хозар з'явилися і в Росії (В.В. Григор'єв, Д.І. Языков, П.В. Голубовський). На зламі XIX та XX ст. реконструкції історії Хозарського каганату отримали й археологічне підґрунтя – ним стали пам'ятки салтівської

культури. Історіографія та писемні джерела з хозарського питання докладно розглянуті у монографії А.П. Новосельцева.¹ З українських істориків особливо ним відзначений М.С. Грушевський. Проте, на жаль, дослідник не був знайомий з рукописом капітальної двотомної праці "Хозари" А.Ю. Кримського,² яка випередила подібні дослідження А.Н. Поляка, Д.М. Денлопа, М.І. Артамонова. Однак через сталінські репресії 30-х р. проти української інтелігенції залишилася неопублікованою. Дослідження "хозарської проблеми" на початку 50-х р. XX ст. ускладнилося і для російських вчених, перш за все завдяки політиці державного антисемітизму, започаткованої в СРСР "батьком всіх народів", і в тій чи іншій мірі продовжуваної його наступниками аж до 80-х років. Лише "відлига" дозволила з'явитися у 1962 р. двом працям – "История хазар" М.І. Артамонова та "Каспийский свод сведений о Восточной Европе: Горган и Поволжье в IX – X вв." Б.М. Заходера, які до цього часу залишаються хрестоматійними для всіх дослідників хозарської проблематики. Історія археологічних досліджень та нинішній стан "хозарської" археології, докладно висвітлені у працях С.О. Плетнєвої.³

Як і належить найпотужнішим у військовому плані державам, матеріальна культура Хозарського каганату донесла до нашого часу велику кількість предметів озброєння, зображення воїнів, які дають уяву про склад та комплекс бойових засобів хозарського війська. Вивчення знахідок салтівського озброєння розпочалося зразу після відкриття Верхньосалтівського могильника, й далі це питання хоча б побіжно піднімається у більшості публікацій поховальних комплексів хозарського часу. Натомість спеціальних досліджень озброєння хозарського часу з'явилося небагато. Особливо слід відзначити праці М.Я. Мерперта, С.О. Плетнєвої, А.К. Амброза, В.М. Камінського, а також дисертацію та цикл статей А.В. Криганова, у яких зібрано і класифіковано переважну більшість предметів озброєння салтівської культури.⁴ Основну увагу в цих працях відведено озброєнню осілого салтівського населення, матеріали ж із підкурганних хозарських

комплексів зачіпаються лише побіжно, причому за відсутності надійно розробленої системи хронології салтівської культури головна лінія розвитку хозарського озброєння виглядала цілком гіпотетичною. Введення за останні роки у науковий обіг низки підкурганних хозарських поховань дозволило виділити ранньосалтівський горизонт та прослідкувати його зв'язки з попередніми і наступними хронологічними періодами.⁵ Запропонований нижче загальний нарис військової справи Хозарського каганату робить акцент саме на даному аспекті проблеми, розглядаючи зміни у комплексі озброєння хозарського війська протягом VII – X ст.

Асортимент бойових засобів збройних сил Хозарського каганату доволі повний. Він включає дистанційну зброю (лук), зброю ближнього бою: колючо-рублячу (меч, палаш, шабля), колючу (кинджал, спис), рублячу (сокира), ударної дії (кистінь, булава); захисне спорядження (обладунок, щит).

Лук і стріли. Хозари використовували лук складної конструкції центральноазійського типу, що виник ще на рубежі доби у середовищі сунських племен. Кибить такого лука складалася з частин, виконаних з певних порід дерева. Конструкція посилювалася кістяними накладками. Кістяні накладки поділяються на бічні та фронтальні, кінцеві та центральні. Бічні накладки практично завжди парні. Кінцеві виконані у вигляді витягнутих платівок, що звужуються на одному з кінців, з іншого боку мають виріз для тятиви (Рис. 2, 1, 2, 7-10, 16, 17). Центральні накладки підтрапецієподібної форми, на кінцях прикрашені насічками (Рис. 2, 4, 6, 13, 14). Луки VII – VIII ст. однакові за схемою, однак у VIII ст. дещо змінюється форма кінцевих бічних накладок, які стають більш витягнутими зі зміщенням від краю вирізом для тятиви, та центральних, які стають листоподібними (Рис. 2, 9-17). У IX – X ст. кількість накладок зменшується, поширеним стає салтівський тип лука, який часто мав одну невелику фронтальну накладку з вирізом для тятиви (Рис. 2, 18). Появу такого лука ілюструє курган 8 Новосадківського могильника (третья чверть VIII ст.), де ще є всі центральні накладки, але кінцеві представлені лише двома

фронтальними накладками з вирізом для тятиви.⁶ Потужність лука при втраті кістяних накладок зменшилася, що помітно і на істотному зменшенні ваги стріл. Хозарські луки VII – VIII ст. були дуже потужними – у курганах Чир-Юрта та на Пастирському городищі знайдені масивні залізні наконечники стріл довжиною до 11-12 см та шириною вістря 3-4 см (Рис. 2, 21, 29, 30). Всі наконечники стріл залізні черешкові. Найбільш поширені трилопатеві, всі інші типи – дволопатеві, плоскі трикутні чи ромбоподібні, трапецієподібні і т.д. – нечисленні. Невеликі трилопатеві наконечники (Рис. 2, 31-37) універсальні, всі ж крупні, а також наконечники з тупим вістрям (Рис. 2, 19-30, 39), призначалися для ураження не захищеного обладунком воїна. Спеціально для пробивання кольчуги виготовлялися вузькі три- або чотиригранні наконечники (Рис. 2, 40).

Від сагайдаків залишаються лише скоби і гачки для підвішування (Рис. 4, 12, 13). Про сагайдаки VII ст. дає уявлення реконструйований А.І. Кубишевим берестяний екземпляр з Сивашівки (Рис. 4, 18). За конструкцією він аналогічний алтайським сагайдакам "з кишенею" (Рис. 4, 17), однак відрізняється тим, що стріли вкладалися вістрям вниз. Салтівський сагайдак з п. 103/к-7 Червоної Гірки (Рис. 4, 20) був виготовлений з дерева, ззовні і частково зсередини оббитий товстою шкірою, догори звужувався і був прикрашений кістяною платівкою; стріли вкладалися вістрям вниз. Аланський сагайдак з Дмитрівки (Рис. 4, 19), за реконструкцією С.О. Плетньової, був шкіряний, дно закріплювалося залізною обоймою. Археологічних даних про налуччя ще менше. Судячи із зображення на платівці з к.17 Чир-Юрта (Рис. 4, 1), хозари тримали лук ненатягнутим, вкладеним у шкіряний чохол, що підвішувався до поясу або сідла з лівого боку вершника. На думку А.В. Криганова, до залишків налуччя належать петлі із залишками шкіри (Рис. 4, 14, 15).⁷ Як свідчать зображення на платівках з Шиловського кургану та на ковші з Коцького городка (Рис. 4, 10, 11), стріляли хозарські лучники з пішого положення, присівши на коліна і сперши нижній кінець лука на одне з колін.

Клинкова зброя. Поява шаблі на території України пов'язана саме з хозарами. У похованнях другої половини VII ст., за поодинокими виключеннями, представлені лише однолезові палаші довжиною від 0,75 до 1 м разом з руків'ям (Рис. 3, 1-3). Виникнення палашів стало наслідком пошуків підвищення ефективності клинкової зброї в умовах верхового бою. Застосування лише однієї ріжучої поверхні робило перший крок у цьому напрямку – зменшувало вагу клинка, що автоматично підвищувало його маневреність. У багатьох клинків VII ст. (Арцибашево, Уч-Тепе, Єпіфаново) руків'я нахилене у напрямку ріжучої частини палаша (Рис. 3, 3). Як показали кінематичні дослідження А.І. Соловйова, ККД удару навіть прекрасно збалансованого давньоруського меча XI ст. досягав лише 45 %. Елементарний же нахил руків'я палаша дозволяв обійтися без важкого наверхшя, яке компенсувало віддачу, та змістити центр ваги ближче до вістря, внаслідок чого ККД удару зріс до 65-70 %.⁸ Цей тип озброєння, без сумніву, не винайдений самими хозарами, а був запозичений у персів. Щодо походження ж характерної конструкції піхов з Р-подібними виступами (Рис. 3, 1, 2, 6, 29), єдиної думки немає.

Спеціальне дослідження А.К. Амброза⁹ підтвердило східні витоки даної форми, однак точно локалізувати регіон її походження важко. Натомість дослідник вдало реконструював зовнішній вигляд клинкової зброї знаті хозар кінця VII – початку VIII ст. Палаші з Вознесенки, Глодос та Перешепини мали специфічне ромбічне перехрестя з ромбоподібними потовщенням на кінцях та по центру, а руків'я декорувалося двома футлярами (Рис. 3, 4-6). Всі палаші даного часу прямі, однак на зображенні хозарського воїна з к.17 Чир-Юрта (Рис. 4, 1) виразно помітно вигнуту шаблю. Наступний хронологічний етап у розвитку клинкової зброї хозарського населення представлений двома двосічними мечами з прямим ромбічним перехрестям із Заплавки та катакомби 52 Дмитрівки середини VIII ст. (Рис. 3, 7,8). Цей епізод переходу до дволезових клинків був короткочасним і неосновним напрямком розвитку клинкової зброї тепер вже салтівського населення, оскільки одночасно в

сер. VIII ст. у населення Хозарського каганату виникає рання шабля.

Перехідний тип від палашів вознесенського типу до салтівського ілюструє палаш з п. 11в Казазово (Рис. 3, 15). Він має пряме лезо з подібним у загальних рисах до вознесенських, але тоншим, перехрестям, однак кінець на ділянці бл. 15 см загострений і зі зворотного боку. На салтівських клинках ця ділянка коливається від 10 до 18 см і відсутня лише в рідкісних випадках – вона слугувала для підвищення ефективності колючого удару. Новий салтівський тип клинків мав також пряме ромбічне перехрестя (найраніші рівні або з виступом по центру, екземпляри ж IX ст., як правило, з круглими потовщеннями на кінцях), підвішувався до ремня на двох широких скобах, але найголовніше – він був вже ледь помітно вигнутим (Рис. 3, 9-14). Кривизна клинка слугувала все тому ж підвищенню ККД удару – у шаблі він 80 % і вище залежно від величини кривизни. На багатьох салтівських клинках зберігся і нахил руків'я до ріжучого краю (Рис. 3, 13, 17). Це робило хозарську шаблю VIII – IX ст. дуже ефективною зброєю верхового і пішого бою. Уявлення про салтівську шаблю X ст. дає екземпляр з кат.1 Верхньосалтівського могильника (Рис. 3, 17). Шабля стала менш масивною за рахунок полегшення леза і зведення до мінімуму перехрестя, натомість отримала компенсуюче наверхшя, яке дозволяло завдати рублячого удару кінчиком шаблі. Салтівські клинки VIII – X ст. традиційно називаються „шаблями”, хоча безумовно вони ближчі до палашів.

Кинджали та бойові ножі. Кинджали і бойові ножі слугували допоміжною зброєю ближнього бою, причому пішого, тож не дивно, що даний вид зброї не став поширеним серед населення Хозарського каганату. Ранні кинджали не відрізняються від ножів – звичайні однолезові з прямим черешком (Рис. 3, 37). Судячи з реконструйованих А.К. Амброзом піхов кинджалу з Іловатки, вони, як і піхви палашів, оформлялися двома Р-подібними виступами (Рис. 3, 38). У кінці VII ст. у хозар поширюється не відомий раніше у

Європі центральнoазіатський тюркський тип кинджалів з сильним нахилом руків'я до леза. Колінчасті кинджали відомі у Глодосах, Вознесенці, п. 3 Директорської Гірки, п. 138 Борисово, найпізніший зразок середини VIII ст. походить з Тополь (Рис. 3, 29-33). Кинджал з Глодос був виконаний парним до палаша з комплексу – він мав перехрестя з потовщеннями на кінцях та по центру і аналогічну конструкцію руків'я та піхов (Рис. 3, 29). Кинджал з п. 138 Борисово мав аналогічне перехрестя (Рис. 3, 30), кинджал же з Тополь мав пряме ромбічне перехрестя з потовщенням по центру і, як і синхронні салтівські шаблі, загострений з обох боків кінець (Рис. 3, 31). На кинджалах з Вознесенки та Глодос відзначена декорація у рідкісній техніці – золота інкрустація насічкою по залізу (Рис. 3, 35, 36). Рідкісні вже за формою вигнуті кинджали знайдені у підкурганних похованнях Чир-Юрта (Рис. 3, 34). З другої половини VIII ст. кинджали салтівцями не використовувалися. Натомість у похованнях воїнів часто трапляються ножі, за розмірами та формою аналогічні до побутових. У аланських катакомбах вони часто у дерев'яних піхвах, причому іноді по 2-3 екземпляри в одних піхвах (Рис. 3, 39).¹⁰ На думку Р.С. Мінасяна, такі ножі могли застосовуватися і як металеві зброя.¹¹

Списи. Наконечники їх практично відсутні у похованнях VII ст., виключення становить лише п. 43 Борисово, де знайдений наконечник кавказького типу.¹² Лише на рубежі VII – VIII ст. у хозар з'являються вузькі чотиригранні наконечники пік, представлені у Глодосах, м. I Новогригорівки та к. 20 Чир-Юрта (Рис. 2, 49, 50). Поява їх у похованнях та курганах Чир-Юрта, очевидно, не випадково співпала з появою у похованнях цього кола уривків кольчуги. Специфічне бронебійне призначення пік зберігається і пізніше у VIII – X ст. – це найпоширеніший тип салтівських наконечників (Рис. 2, 51). Широкі листоподібні наконечники, призначені для ураження не захищеного обладунком воїна, більш рідкісні (Рис. 2, 45-48). Виділяються два основні варіанти – ромбоподібні та пероподібні у перегині, всі варіанти представлені невеликою кількістю

екземплярів.

Бойові сокири. Їх використання стало наслідком впливу кавказької традиції. Під впливом алан бойові сокири з'являються і у напівосілого хозарського населення, що залишило салтівські могильники за обрядом кремації (Борисово, Дюрсо, Суха Гомольша, Червона Гірка), причому їх поява відноситься ще до VII ст. (пп. 41, 43 Борисово) (Рис. 3, 53, 58). Сокири проушні, невеликих розмірів і ваги. Поділяються на типи та підтипи за формою леза і обушка. За бойовими якостями абсолютна більшість салтівських сокир однотипні – вони мають вузьке витягнуте лезо і невеликий круглий або чотиригранний обушок, являючись різновидом чекана (Рис. 3, 45, 46, 49-52, 54-60). Зрідка трапляються сокири, які замість обушка мають ще одне вужче лезо (Рис. 3, 47, 48), зовсім одиничні клевці (Рис. 3, 53).

Кистені. Їм присвячена стаття А.В. Криганова,¹³ однак ні його класифікація, ні висловлені думки про походження даного виду озброєння не можуть бути прийнятими. У основу класифікації покладений поділ кистенів за матеріалом виготовлення з наступним членуванням за формою, тоді як матеріал виготовлення в даному випадку явно другорядна ознака. Більш доцільно розділити кистені на два види за способом підвішування: кистені з вушком і кистені з поздовжнім наскрізним отвором, з подальшим поділом на типи і варіанти за особливістю конструкції та форми.

Кистені з вушком кріпилися за допомогою ремінця до дерев'яної ручки – такий кистінь використовувався лише вершниками. Найбільш поширеним типом серед них є кістяні кистені яйцеподібної форми із залізним стержнем усередині (Обозне, Маяки, 3 екз. з Саркелу) (Рис. 3, 25, 26). Іншим типом є суцільні: кістяні, залізні або бронзові (Рис. 3, 24, 43, 44). Другим, найбільш масовим, видом є кистені, які мають поздовжній наскрізний отвір. Такі кистені просто підвішувалися на ремінці і могли використовуватися як вершниками, так і пішими воїнами. Усі вони різноманітні за формою, виготовлялися із заліза, бронзи, свинцю, кістки, каменю (Рис. 3, 18-23, 27, 28, 40-42).

Відзначимо зразу, інтерпретація таких виробів як гірі не завжди коректна – адже вони могли слугувати і як звичайні гірі у побуті. У першу чергу це стосується усіх гір, знайдених у жіночих і дитячих похованнях, а також усіх свинцевих – усі відомі екземпляри надто мініатюрні і не мають слідів деформації від ударів. Сумнівів не викликають лише кистені з поховань воїнів. Деякі екземпляри самі говорять про своє призначення – наприклад, кистень з чотирма шипами з Верхнього Салтова (Рис. 3, 40). Цікава ситуація з п. 89 Сухої Гомольші, де поряд з бронзовим кистенем (Рис. 3, 43) знайдена бронзова фігурна куляста гіря (Рис. 3, 20), яка за інших обставин також могла бути інтерпретованою як належна до кистеня.

На думку А.В. Криганова, салтівське населення запозичило кистені на Північному Кавказі, причому відбулося це не раніше початку IX ст.¹⁴ Нові знахідки повністю заперечують це твердження. У к.11 Соколової балки (сер. VIII ст.) знайдений залізний кистінь, у п. 122 Сухої Гомольші (2-га пол. VIII ст.) – бронзовий (Рис. 3, 28), а у к. 5 Кривої Луки XXVII (3-тя чверть VIII ст.) – мармуровий¹⁵, у синхронному ж к.2 з Обозного знайдений вже надзвичайно розвинутий кистінь з вушком (Рис. 3, 26). Іншими словами, станом на середину VIII ст. у хозар побутовали вже практично всі салтівські типи кистенів, тому навіть за відсутності прямих археологічних знахідок, появу кистенів у Східній Європі слід датувати не пізніше початка VIII ст. і пов'язувати з кочовими хозарами.

Захисне спорядження. Поява обладунків у хозарського населення відноситься до кінця VII ст. – у Келегеях, Вознесенці, Нових Санжарах, пп. 2, 3 Директорської Гірки, Чир-Юрті, к.29/1985 Клин-Яру III, „Царському кургані” виявлені уривки кольчуги. Очевидно, це поки що були лише невеликі фрагменти, які нашивалися на одяг (швидше за все, на шкіряну основу) для захисту окремих частин тіла, хоча не можна виключати, що уривки кольчуги символічно заміняли цілий обладунок. У к.5 Чир-Юрта кольчужне плетіння поєднувалося із залишками набірної платівчастої обладунку, який представлений і в інших похованнях Чир-Юрта.¹⁶ До середини VIII ст. розвиток

кольчуги у Хозарському каганаті досяг логічної вершини – появи повної сорочки. Знахідки кольчуг походять з підкурганного поховання в Столбищі, п. 134 Борисово та п. 106 Казово. Кольчуга з останнього сплетена з крупних квадратних у перерізі кілець і являє собою довгу сорочку без ворота, з короткими рукавами та з розрізами на подолі.¹⁷ У п. 134 Борисово знайдені також залізні предмети, що можуть бути інтерпретовані як поножі, нарукавники і наплечник.¹⁸ Всі три згадані поховання містили і шоломи. Шолом зі Столбища склепаний із чотирьох платівок, з'єднаних вгорі конічним наверхшам, спереду приклепаний наносник (Рис. 4, 16). Аналогічний шолом, тільки склепаний з восьми платівок, був і в п. 106 Казово. Шолом мав кольчужну бармицю, яка досягала плечей.¹⁹ Зовнішній вигляд такого воїна можна уявити завдяки зображенням на кістяних обклашках з Шилівського кургана (Рис. 4, 2-6, 8-9). У сцені бою на кістяному виробі з Саркелу легкоозброєний вершник завдає смертельного удару списом важкоозброєному воїну в єдине незахищене місце – обличчя (Рис. 4, 7). Аланський шолом з кат.55 Дмитрівки (кінець VIII ст.) виготовлений зі шкіри і закріплений на залізному каркасі, що складався з нижнього обруча, 8 дротів і шишака вгорі.²⁰ Дані про використання кольчуги та шоломів пізніше – у IX – X ст. – відсутні.

Відсутні й достовірні археологічні дані про щити, оскільки матеріал, з якого вони виготовлялися – дерево та шкіра – не зберігається. У кочових хозар певно використовувався звичний тюркський щит, уявлення про який дає знахідка в кургані 1 групи V Аймирлиг 3 в Туві. Щит круглий, діаметр 78 см. Виготовлений з п'яти дощок, шириною до 18 см. Із внутрішнього боку дошки з'єднувалися дерев'яною перекладиною. Такий щит не міг витримати удару рублячої зброї. Це свідчить, що тюрки не користувалися щитом у ближньому бою, а використовували його лише для захисту від стріл.²¹ На кістяному виробі із Саркелу є круглі зображення, які можуть бути інтерпретовані як кинуті на землю щити (Рис. 4, 7). На Битицькому городищі знайдений злегка вигнутий круглий

залізний диск діаметром близько 25 см. Вірогідно, він використовувався як невеликий ліктьовий щит, закріплений на руші.

Фортифікація. Писемні джерела згадують про організацію похідного табору хозар VII – VIII ст. шляхом утворення кола з возів або щитів. Однак вже у VII ст. хозари почали використовувати укріплення в небезпечних регіонах. Найраніші хозарські городища виявлені у Дагестані (Чир-Юрт, Андреяул і т.п.), хоча питання чи будували хозари дані укріплення залишається дискусійним. Іншим регіоном став північно-західний кордон. У басейні Дону та Сіверського Дінця зараз виявлені близько 40 укріплених пунктів хозарського часу.

Питання салтівських укріплень в тій чи іншій мірі торкалася більшість дослідників культури, однак найповніше його розглянув Г.Є. Афанасьєв на прикладі лісостепового регіону.²² Усі укріплення дослідник поділив на чотири типи. Тип 1 – городища попередніх періодів, оборонні споруди яких у салтівський час практично не поновлювалися (Архангельське, Афонівське, Підлисенки і т.п.). Тип 2 – городища, розташовані на вузьких мисах берегів річок і захищені валами тільки з напольного боку (Ютанівське, Павлівське, Карабут і т.п.). При побудові їх використовувалися особливості місцевості, ескарпувалися схили, створювалася дво- чи тришелонна оборона. Городища 3 типу – укріплення по периметру миса (Мохнач, Коробові Хутори, Суха Гомольша, Дмитрівка). Г.Є. Афанасьєв заперечує раніше панівну думку про кам'яний характер стін даних укріплень і вважає, що мова йде лише про кам'яні викладки для підвищення крутизни земляного валу. Тип 4 – цілком кам'яні або цегляні фортеці з правильним геометричним плануванням, переважно підпрямокутної форми, часом з виносними баштами (Верхній Салтів, Красне, Олексіївка, Мухоудерівка, Колтуново, Верхньоольшанськ, Маяки, Саркел з Правобережним городищем, Семикаракорськ). Даний тип городищ різко відрізняється від попередніх за архітектурою та оборонними якостями. На відміну від попередніх городищ-сховищ, у фортецях розташовувався

постійний змінний гарнізон (напр. у Саркелі – 300 чоловік, які мінялися щороку). За розрахунками Г.Є. Афанасьєва, у той час, як на спорудження городищ 2-3-го типів витрачалося від 1000 до 4500 людино-днів роботи, то городища 4 типу вимагали більше 20000 людино-днів, тобто їх спорудження можна пояснити лише спланованою державною акцією. Концентрація фортець на північно-західному кордоні Хозарії (Рис. 1) красномовно свідчить, що вони збудовані проти потужного північно-західного ворога, яким могла бути тільки Русь. Ця теза Г.Є. Афанасьєва автоматично датує городища 4 типу не раніше середини IX ст. Дослідник справедливо пов'язує витоки архітектурних традицій таких городищ з Візантією. Однак мова швидше йде не про участь візантійських інженерів у їх будівництві, яка відзначена документально лише для Саркелу, а про досвід синтезу візантійських та місцевих традицій у процесі будівництва останнього, який успішно засвоїли та використали пізніше хозарські інженери.

Розглянемо військовий аспект використання коня. У кінці VII ст. у побут хозар входить жорстке дерев'яне сідло зі стременами. Таке сідло виникає ще в IV ст. і не виключено, що хозари користувалися ним у VII ст., (імовірно й те, що замість стрімен використовувалися шкіряні петлі). Справжні стремена в Європі вперше з'являються у авар, хоча в Східній Європі набувають поширення лише у хозарський час. Поєднання жорсткого сидла зі стременами дозволило не лише міцніше триматися на коні, а й завдавати сильних рублячих ударів з упору, що призвело до появи справжнього верхового ближнього бою, який у дохозарський час не відігравав помітної ролі у битві.

Зміни примусили хозар розвивати зброю ближнього бою, наслідком чого стали поява шаблі та кистеня, взяття на озброєння списа та чекана, а з іншого боку, це змусило розвивати захисне спорядження, внаслідок чого з'явилися кольчужна сорочка та шолом. У середині VIII ст. хозари використовували повний ранньосередньовічний набір озброєння, який не мав собі рівних у Східній Європі. Як традиційно вважається, основу хозарського війська складала

легкоозброєна кіннота. Насправді це не зовсім точно. Як показують зображення хозарських воїнів (Рис. 4, 1-11) та археологічні знахідки, така ситуація зберігалася лише до початку VIII ст., пізніше основну роль відігравали важкоозброєні воїни, які також вміли битися у пішому строю (Рис. 4, 8, 9, 11) або на стінах фортець (Рис. 4, 6). На північно-західній околиці до хозарського війська також входили аланські загони, які, як показали дослідження А.В. Криганова, на 70-75 % склалися з озброєної сокирами та луками піхоти.²³

Чисельність та структуру військ Хозарського каганату загалом краще дозволяють уявити писемні джерела. На ранньому етапі (VII – I-ша пол. VIII ст.) хозарське військо складалося виключно з кінноти і поділялося на дві частини: першу частину становила знать – тархани, другу – легкоозброєне ополчення з рядових хозар. Військами командував каган або його заступник шад (син або небіж), окремими загонами керували найдосвідченіші тархани. Чисельність гвардії тарханів не була великою, однак це була грізна сила. У 630 р. під час походу у Вірменію тритисячний загін Чорпан-тархана розгромив десятитисячний перський корпус Гогнана. Ал-Куфі повідомляє, що у 708 р. в Дербенті знаходилася 1 тис. тарханів, а в 737 р. проти 120-тисячного арабського війська Мервана Хазар-тархан виступив з 4 тис. "дітей тарханів".²⁴ Щодо чисельності ж цілого війська даного періоду арабські джерела повідомляють нереальні цифри (200 і 300 тис.) для двох випадків, коли араби зазнали нищівних поразок. У кінці IX ст. внаслідок державного перевороту каган був усунутий від реального управління беком, який і перебрав на себе командування військом. Його військовим заступником, як і раніше, залишився шад, проте хто носив цей титул у IX – X ст. не відомо. Основою війська залишалася все та ж кінна гвардія тарханів, яка налічувала за даними Істахрі 12 тис. чол., за пізнішими ж джерелами – 10 тис. чол. За Істахрі, військо не отримувало певного утримання в мирний час і збиралося лише у випадку потреби. Пізніші арабські історики, модернізуючи уявлення про хозарське військо, навпаки повідомляють про спеціальне утримання.

внаслідок чого у літературі його часто називають дружинним або найманим. Ситуацію прояснює Ібн Русте: цар-заступник – „іша“ (шад) – зобов'язав багатих людей постачати вершників відповідно до їх майна; коли шад виступав, його завжди супроводжувало 10 тис. вершників у повному озброєнні з прапорами, списками і в міцній броні.²⁵

Перед нами звичайна феодальна організація війська, добре навченого для середньовічної Європи. Хозарське військо, швидше за все, складалося з особистих дружин бека та шада, загонів багатих тарханів та тарханів, які виступали лише з кількома воїнами-слугами. Реальна чисельність такого війська за рахунок легкоозброєних воїнів-слуг зростає у кілька разів. У разі потреби відбувалася і мобілізація рядового населення та підлеглих народів. За даними арабських джерел, хозари додатково могли використовувати 7 тис. кінних воїнів-мусульман з повним озброєнням з Атіля, 10 тис. переважно піших бургасів, 20 тис. кінного війська волзьких булгар, а також деякий час, очевидно, і 20 тис. мадярської кінноти; даних про використання загонів східних слов'ян та алан немає, натомість є згадки про використання печенігів та гузів. За такими розрахунками, у часи розквіту Хозарський каганат міг реально спиратися на збройні сили чисельністю до 100 тис. чоловік.

Проведений нами аналіз військової справи Хозарського каганату наочно показує, що причини його загибелі ніяк не пов'язані з суто військовими аспектами – за озброєнням, фортифікацією, організацією та чисельністю війська хозари навіть у X ст. залишалися попереду інших народів Східної Європи. Як і кожна імперія, під зростаючим зовнішнім тиском племен з помітно нижчим рівнем суспільної організації (мадари, печеніги, гузи), Хозарія почала поступово втрачати контроль над підвладними племенами (чорні та волзькі булгари, кавказькі алани, сіверяни, радимичі), виникли суперечності всередині самих хозар (повстання кабар). А коли поява Давньоруської держави зажадала мобілізації всіх економічних та військових ресурсів, ослаблений Хозарський каганат не зміг вистояти у цій боротьбі, назавжди зійшовши з політичної арени.

1. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 5-66.
2. Кримський А.Ю. Хозари // Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського. – Ф.ХХХVI. № 64-65.
3. Див.: Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. – 1967. – № 142. – С. 1-196. Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 62 – 75; Плетнева С. А. Хазарские проблемы в археологии // СА. – 1990. – № 2. – С. 77-91; Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. – М., 1999.
4. Мерперт Н.Я. О генезисе салтовской культуры // КСИИМК. – 1951. – Вып. 36. – С. 29; Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. – 1955. – Т. 23. – С. 131-168; Плетнева С. А. От кочевий... – С. 162-170; Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитровский археологический комплекс. – М., 1989. – С. 71-76; Амброз А.К. Кинжалы VII-VIII вв. с двумя выступами на ножнах // СА. – 1986. – № 4. – С. 53-73; Каминский В.Н. Воинское снаряжение раннесредневековых племен Северо-Западного Кавказа // Культура и быт адыгов. - Махачкала, 1989. - С. 19-40; Каминский В.Н. О конструкции лука и стрел северокавказских аланов // КСИА. – 1982. – № 170. - С. 48-51; Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII - X вв: Дис... канд. ист. наук. – Х., 1987.// НА ІА НАНУ, ф. 12/656; Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // СА. - 1987. – № 2. – С. 63-69; Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепрпетровск, 1989. - С. 98-114; Крыганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. – 1993. – № 2. – С. 52-62; Крыганов А.В. Налучья и их ношение раннесредневековыми кочевниками Евразии // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. – Самара, 1996. – С. 344-352.
5. Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // Vita Antiqua. – К., 1999. – № 2. – С. 111-136.
6. Власкин М.В., Ильюков Л.С. Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча // СА. – 1990. – № 1. – Рис. 2, 10, 12, 13.
7. Крыганов А.В. Налучья... – С. 347-348.
8. Соловьёв А.И. О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкций в археологии. – Новосибирск, 1985. – С. 150-151.
9. Амброз А.К. Кинжалы VII – VIII вв... – С. 53-73.
10. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков, 1985. – Рис. 34. 1-8.
11. Минасян р.С. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне) // АСГЭ. – 1980. – Вып.21. – С. 72.
12. Саханев В.В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. // ИАК. –

1914. – Вып. 56. – Табл.I. 26.
13. Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры... – С. 63-69.
14. Там само. – С. 66-67.
15. Клейн Л.С., Раев Б.А., Семенов А.И., Субботин А.В. Катакомба скифского времени и салтовский курган на Нижнем Дону // АО 1971. – М., 1972. – С. 134; Федоров-Давыдов Г.А. Погребения хазарского времени из урочища «Кривая Лука» в Нижнем Поволжье // Проблемы археологии степей Евразии. – Кемерово, 1984. – Рис. 6, 1.
16. Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. – М.: Наука. 1983. – Рис. 22, 17-30.
17. Тарабанов В.А. Средневековый могильник у аула Казазово // Историческая этнография: традиции и современность. – Л., 1983. – С. 151.
18. Саханев В.В. Указ. соч. – С. 144.
19. Тарабанов В.А. Указ. соч. – С. 151.
20. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье... – С. 76.
21. Овчинникова Б.Б. Погребение древнетюркского воина в Центральной Туве // СА. – 1982. – № 3. – С. 216-217.
22. Афанасьев Г.Е. Донские аланы. – М., 1993. – С. 123-150.
23. Криганов А.В. Військова справа... – С. 58-60.
24. Новосельцев А.П. Указ. соч. – С. 118.
25. Заходер Б.М. Каспийский свод сведений о Восточной Европе: Горган и Поволжье в IX-X вв. – М., 1962. – Т.1.

Рис. 1. Дніпрово-Волзьке межір'я у VII – X ст. (За Афанасьєвим):
1 – кам'яні або дерев'яні фортеці та міста; 2 – городища з земляними валами.

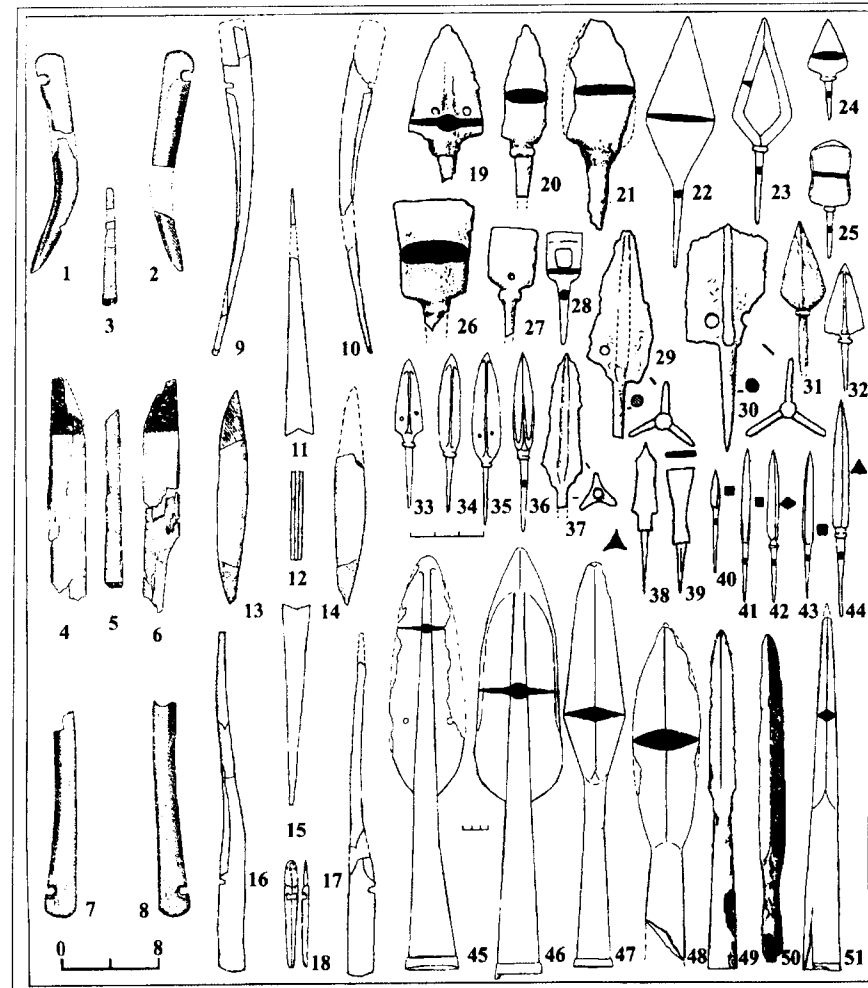

Рис. 2. Зброя дальнього бою (1 - 44) та списи (45 - 51):

1 - 8 - Виноградне; 9 - 17 - Обозне; 18, 24, 34, 41, 43, 46-48, 51 - Червона Гірка; 19 - 21, 26, 27, 29, 30, 37 - Чир-Юрт; 22, 40 - Лисий Горб; 23, 28, 36, 44 - Кочеток; 25, 42 - Нова Покровка; 31 - Портове; 32, 33, 35 - Суха Гомольша; 38, 39 - Сивашівка; 49 - Новогригорівка; 50 - Глодоси.

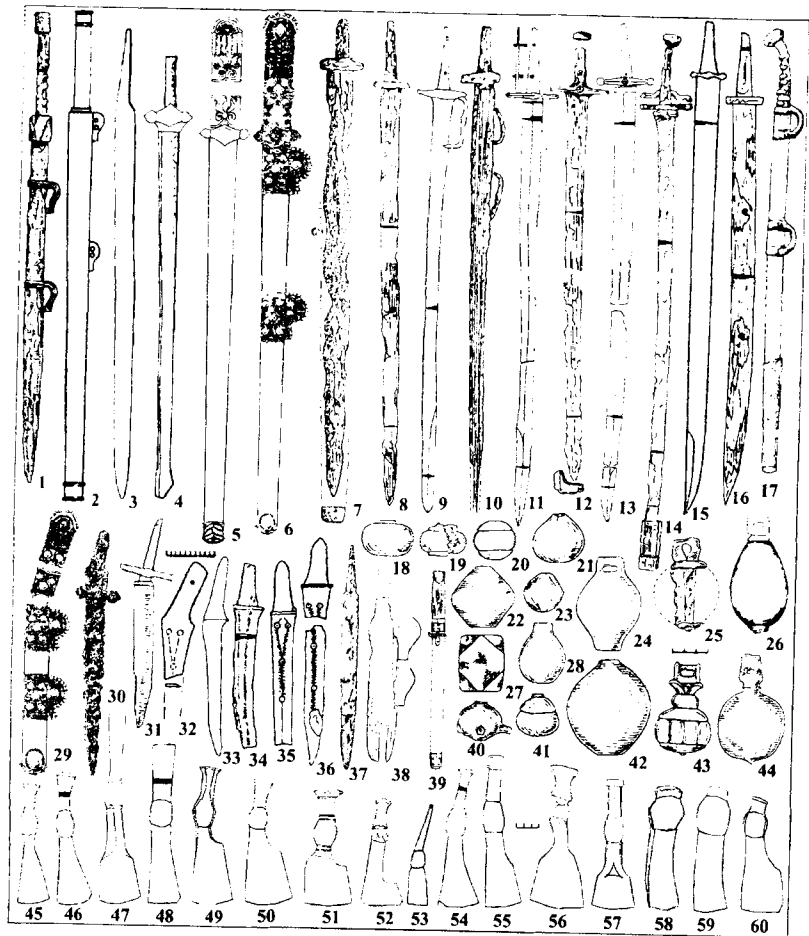

Рис. 3. Зброя ближнього бою:

1 - клинкова зброя (1-17 палаші та шаблі, 29-39 - кинджали); 2 - ударна зброя (18 - 28; 40 - 44); 3 - рубляча зброя (45 - 60):

1 - Сивашівка; 2 - Виноградне; 3 - Арцибашево; 4, 5, 32, 35, 36 - Вознесенка; 6, 29 - Глодоси; 7 - Заплавка; 8, 12, 14, 21 - Дмитрівка; 9 - Старокорсунська; 10 - Крива Лука XXVII, к.5; 11, 18-20, 22, 28, 43, 45-47, 54, 55, 59 - Суха Гомольша; 13, 27, 41, 51, 52, 56 - Червона Гірка; 15 - Казазово; 16 - Старий Салтів; 17, 39, 40, 44 - Верхній Салтів; 23 - Жовте; 24 - Саркел; 25 - Маяки; 26 - Обозне; 30, 53, 58, -Борисово; 31 - Тополі; 33 - Директорська Гірка; 34 - Чир-Юрт; 37 - Портове; 38 - Іловатка; 48, 60 - Нетайлівка; 50 - Лисий Горб; 57 - Кочеток; (1, 2 - реконструкція Р.С.Орлова; 5, 6, 29, 38 - реконструкція за А.К.Амброзом).

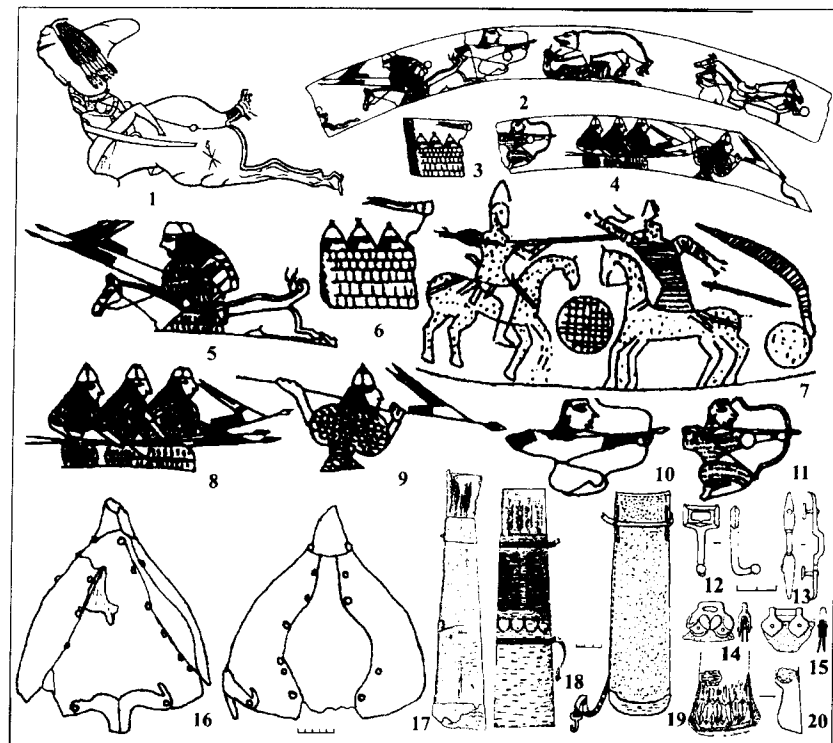

Рис. 4. Захисний обладунок:

1 - 9 - графічні зображення; 16 - 20 - археологічні знахідки: 1 - Чир-Юрт; 2 - 6, 8 - 11, - Шиловка; 7 - Саркел; 12 - Лисий Горб; 13 - Суха Гомольша; 14 - Маяки; 15 - Верхній Салтів; 16 - Столбище; 17 - Аймирлиг 3, гр.V, к.1; 18 - Сивашівка, реконструкція А.І.Куйбишева; 19 - Дмитрівка, реконструкція С.О. Плетньової; 20 - Червона Гірка.